

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

за участі Люби Шари, Інни Підлуської, Людмили Кудіної, Галини Усатенко, Галини Соловій

У цьому виданні систематизовані матеріали щодо поняття громадянського суспільства, основних складових його розвитку, проблем розбудови громадянського суспільства в Україні та можливих механізмів їх подолання.

Видання призначене для активістів громадських організацій, політиків, працівників органів державної влади, місцевого самоврядування і всіх тих, хто цікавиться цією проблематикою.

Видання цієї книги стало можливим завдяки підтримці Національного фонду підтримки демократії (NED).

1. Поняття громадянського суспільства та його інституції

Поняття громадянського суспільства в Україні ще 20 років тому було складовою маловід інтелектуального дискурсу, але сьогодні воно активно обговорюється й аналізується широким загалом. Що це таке? Чи існує таке суспільство в нашій державі? Яка його історія, які складові? Чим визначається рівень розвитку громадянського суспільства? Яку роль відіграють у ньому держава, приватний сектор, громадські організації, засоби масової інформації та інші компоненти? Як усі ці чинники повинні взаємодіяти? Запал сучасних політологів, істориків, соціологів і журналістів підігривають неоднозначні погляди на проблему, епатажні статті зарубіжних та вітчизняних дослідників, як і різноманітні спроби профанації та плагіату.

Історія терміна "громадянське суспільство" веде свій відлік, звичайно ж, від філософії Стародавньої Греції та Риму. Класичну модель громадянського суспільства, яке ототожнюється з державою, бачимо вже в аристотелівській концепції полісу; його ідеї були розвинуті Цицероном, а згодом Кантом, Руссо та іншими мислителями. Нового звучання термін "громадянське суспільство" набув за часів Просвітництва у XVII—XVIII століттях завдяки ідеологам лібералізму Адаму Сміту, Джону Локку та іншим авторам, котрі переосмислили його в економічному річизці приватних ринкових інтересів. Не можна не згадати тут про Гегеля, котрий намагався примирити та поєднати обидві моделі громадянського суспільства — класичну й економічну.

У XIX столітті концепція громадянського суспільства виявилася неконкурентоспроможною і непопулярною в порівнянні з концепцією марксизму, в якій гегелівська інтерпретація громадянського суспільства була замінена "буржуазним суспільством", відтак соціалістична "антибуржуазність" обернулася антигромадянськістю¹.

Громадянське суспільство (за Томасом Каротерсом) — це своєрідний незалежний інститут, у рамках якого громадяни створюють спільні об'єднання, асоціації, спілки і т. ін. відповідно до власних інтересів та потреб.

Сучасні теоретики розглядають "громадянське суспільство" і "державу" як різні, однак безперечно взаємопов'язані поняття. "Громадянське суспільство не просто передбачає формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом та підтримує згаданий баланс"², — вважає Микола Рябчук.

Громадянське суспільство "відрізняється від інших тим, що в ньому незрозуміло, хто є над усіма, тобто who is boss" (Ернст Гелнер).

Громадянське суспільство – це сукупність соціальних відносин та інститутів, котрі

функціонують незалежно від політичної влади і здатні на неї впливати, це суспільство автономних індивідів й автономних соціальних суб'єктів.

Очевидно, громадянським можна вважати таке суспільство, в якому послідовно забезпечуються такі різновиди прав, як: 1) громадянські (їх іще називають особистими): право на життя, свободу й особисту безпеку, право вважатися невинним доти, поки провина не буде встановлена шляхом судового розгляду, право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, невтручання в приватне і сімейне життя, свободу думки, совісті та віросповідання; 2) політичні: свобода переконань, свобода отримання й поширення інформації, свобода зборів і асоціацій, виборчі права, право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через обраних представників; 3) економічні, соціальні, культурні: право на соціальне забезпечення, на працю, на вільний вибір роботи і захист від безробіття, право створювати профспілки, право на освіту, право на вільну участь у культурному житті суспільства. Вже перший погляд на перелік прав і свобод, визначених світовим співтовариством фундаментальними і зафіксованих у Декларації прав людини, дозволяє стверджувати, що у вітчизняному контексті з громадянським суспільством не все гаразд.

Основною складовою громадянського суспільства є певний тип особистості з високим рівнем індивідуальної автономії як у відношенні до соціуму загалом, так і до державної влади зокрема. Це самоцінна, самодостатня особистість, здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім'я спільних інтересів та цінностей і спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу.

Найпоширеніша помилка — це ототожнення громадянського суспільства лише з неурядовими організаціями: дійсно, їхня роль надзвичайно важлива, однак громадянське суспільство включає й інші складові. Громадські неурядові організації і структури об'єднують різні групи людей за інтересами (в основному економічними, хоч і не тільки). Разом із тим до числа невід'ємних складових громадянського суспільства належать органи самоврядування, профспілки, соціальні, культурні, релігійні та етнічні організації, студентські братства, спортивні й любительські клуби, тобто різноманітні недержавні громадські об'єднання, котрі в той чи інший спосіб сприяють розвитку громадянської самосвідомості та залученню громадян до суспільного життя. До кола інституцій громадянського суспільства відносять також і незалежні засоби масової інформації, які дають можливість вільно висловлювати й обстоювати власні погляди, утверджувати свою автономність щодо владних структур.

Індикаторами високорозвинутого громадянського суспільства є, безперечно, не лише значна кількість громадських організацій, але і якість їхньої роботи, а також рівень демократичності та плюралізму в державі, зокрема культура ведення політичної боротьби на виборах, відсутність утисків прав та свобод громадян, здатність і готовність відстоювати власну громадянську позицію та багато інших, начебто несуттєвих на перший погляд чинників, без яких, проте, про громадянське суспільство говорити неможливо. Як справедливо зазначав один із російських політиків, громадянське суспільство починається з чистоти у власному під'їзді, — і це дуже влучне зауваження, бо й справді, нерідко ми багато говоримо про якусь ефемерну демократію, однак не можемо навести лад у власному містечку чи в будинку, де мешкаємо.

¹ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". К., 2000. С. 33.

² Там само. С. 13.

2. Історія зародження громадянського суспільства в Україні

Очевидно, що зачатки традицій громадянського суспільства заглиблені своїм корінням у практику місцевого самоврядування в давньоруських містах, яке було вдосконалено в XVI—XVII століттях завдяки появі цехових об'єднань, церковних братств, освітніх закладів і т. ін. Однак виникнення традицій не гарантувало їх усталення та розвитку, що й сталося в Україні у XVIII ст. — після поділу української держави між Російською і Австрійською імперіями. Галичині, яка відійшла під оруду Габсбургів, пофортунило в цьому плані більше, бо тут були умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. А відтак уже наприкінці XIX — на початку XX ст. в цьому регіоні був наявний широкий спектр інституцій громадянського суспільства: релігійні, молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-освітні, наукові організації, кооперативи, професійні та кредитні спілки, політичні партії і незалежна преса.

У Східній Україні умови виявилися надто несприятливими, аби тут можна було усталити інституції громадянського суспільства, а прихід до влади більшовиків на початку XX століття звів нанівець навіть зародкові тенденції до цього. Авторитаризм радянської системи взагалі не сприяв розвитку громадських організацій, котрі в основному одержавлювались і ставали партійними придатками, а тим більш не підтримував інших складових громадянського суспільства. Тож говорити про демократію, плюралізм і свободу при соціалізмі не доводиться, як і важко помітити реальний вплив пересічних громадян на партійно-державний апарат, оскільки будь-яке інакомислення розглядалося як ухил від лінії партії і жорстоко каралося.

Інституції громадянського суспільства становили реальну загрозу тоталітарній системі, у свій спосіб розхитуючи її зсередини. У 60-х роках, в часи хрущовської відлиги, намітились деякі позитивні тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому сприяв дисидентський рух, а також поява різноманітних неформальних об'єднань на взірць груп рокерів, хіпі, футбольних фан-клубів, самвидаву та ін.

"Західну Європу згадати про забуте поняття громадянського суспільства змусили деякі прикрі реалії її власного сьогодення: гіпертрофований розвиток бюрократичних структур призвів до порушення рівноваги між державою і суспільством, до значного підкорення бюрократичному монстру громадянських інституцій аж до їх повного розчинення в етатистській системі. Усе це супроводжувалося зростанням соціальної напруженості й уповільненням темпів економічного поступу"³. Але згодом процес активізації та поширення громадянського суспільства пересунувся таки із Заходу на Схід.

Сам термін "громадянське суспільство" (ГС) у сучасному розумінні з'являється на пострадянських територіях тільки наприкінці 80-х — на початку 90-х років з приходом горбачовської "перебудови". Перші паростки громадянського суспільства в Україні зростали хаотично, відбувалося стихійне творення найрізноманітніших рухів, асоціацій, організацій пацифістів, націоналістів, феміністок і т. д.

Та й на шляху входження поняття громадянського суспільства в українську свідомість та втілення ідей громадянського суспільства в життя поставало немало перешкод, котрі частково не зняті й досі. Вітчизняний дослідник проблем громадянського суспільства Микола Рябчук визначає **три головні перешкоди формуванню повноцінного ГС: 1) "державний патерналізм, громадянська пасивність та відчуженість"; 2) "мовно-культурна різноманітність населення", котра стоїть на заваді творенню спільних загальнонаціональних інституцій ГС; 3) "відсутність справжніх економічних реформ", які сприяли б утвердженню економічно сильного, стабільного і незалежного від держави громадянина. До цього можна додати ще й тотальну відсутність демократичної традиції в усіх сферах життя від політики до побуту, що отримує особливий яскравий прояв у роботі мас-медіа, в проведенні виборів, у спробах лобіювання інтересів незахищених верств населення та в низькій культурі побутової поведінки громадян.**

Проте навіть побіжний огляд дозволяє побачити кардинальні зміни, котрі відбулись у державі після здобуття Україною незалежності. Насамперед це можливість відкрито висловлювати свої думки, переосмислювати українську історію і визнавати ті помилки, які в ній було зроблено. Це надзвичайно важливий крок на шляху до формування громадянського суспільства. Очевидно також, що український плюралізм має і безліч вад, бо не про все і не завжди можна сказати вголос, а за деякі висловлені думки можна заплатити і життям, однак вельми суттєвим є сам той факт, що суспільство вже здатне на відкриту критику влади. Хай ця критика часто спровокована політично і не є свідомим рішенням громадських організацій, однак цей етап "критицизму" не можна проминути. Процес становлення громадянського суспільства складний і залежить не від зусиль одиниць, а лише від співпраці загалом.

Результати аналізу рівня розвитку громадянського суспільства в Україні, проведеного в рамках проекту "Цивікус індекс" у 15 країнах світу, показали, що наша держава може похвалитися "середнім рівнем" розвитку громадянського суспільства в усіх його аспектах, а саме 55,3% зі 100% можливих. В Україні проект координувала Ліга ресурсних центрів і творчий центр "Каунтерпарт". Методологія дослідження передбачала визначення 4 показників, що справляють вплив на розвиток громадянського суспільства, а саме: 1) структури громадянського суспільства, тобто його складових та показників їх розвитку; 2) рівня впливу громадянського суспільства на суспільні, економічні і політичні процеси в країні; 3) наявності простору для функціонування громадянського суспільства, тобто належних нормативних рамок; 4) цінностей, якими керується суспільство в своєму просуванні до громадянського. Очевидно, що визначений в Україні рівень потребує подальшого розвитку й удосконалення всіх аспектів громадянського суспільства.

³ Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Донецьк, 1999.

3. Взаємини держави і громадянського суспільства

Інститути громадянського суспільства покликані ефективно коригувати державну політику, однак активна діяльність неурядових груп інтересів повинна спричинитися не до послаблення, а до фактичного посилення можливостей держави. **На думку Томаса Каротерса, "ніщо не приносить більшої шкоди розвитку громадянського суспільства, ніж слабка летаргічна держава"**. За винятком диктаторських режимів держава може і повинна відігравати першорядну роль у розвитку здорового громадянського суспільства. Звичайно, для цього потрібні прозора державна політика, ухвалення політичних рішень щодо реформування місцевого самоврядування, вироблення реальних правил гри для недержавного сектора, встановлення стратегії взаємодії з НУО, "створення податкових стимулів для фінансування некомерційних організацій". Саме відсутність цих механізмів у взаємозв'язках держави і громадянського суспільства в Україні відштовхує від НУО вітчизняних інвесторів, хоча серед них є безліч таких, хто готовий до співпраці, адже традиції меценатства мають в Україні власну історію. До того ж ми не повинні вічно розраховувати лише на підтримку західних партнерів.

Важливою для функціонування громадянського суспільства залишається роль економічного чинника, адже, з одного боку, громадянське суспільство зазнає значного впливу приватних економічних інтересів, а з іншого — розвинуте громадянське суспільство може стати природним союзником успішних ринкових відносин, що сприятиме й стабілізації державної

політики, і перерозподілу фінансових та інформаційних потоків.

Бенджамін Барбер у статті "Громадянське суспільство: за межами риторики, в рамках політичного розуміння" аналізує три моделі громадянського суспільства. Перша — це ліберальна модель, у котрій громадянське суспільство інтерпретується вузько — як синонім вільного ринку. За твердженнями лібералів, громадянин оцінює уряд з позиції власного привілейованого приватного сектора. Таке громадянське суспільство нагадує швидше сукупність споживачів, котрі насолоджуються економічною незалежністю від держави і своїми правами, але не належать до числа активних громадян, зацікавлених у становленні інститутів громадянського суспільства. Основна мета такої моделі — це гіперіндивідуалізація особистості та мінімізація впливу держави.

В Україні є частина таких споживачів, котрі вже збагатилися за рахунок інших, в тому числі й держави, і тому грають на протиставленні свободи і влади, приватного і державного. Однак частіше все ж таки саме держава грається зі своїми громадянами, особливо з приватними власниками. І часто ці ігри закінчуються плачевно для власників. Однак у такому разі залишається під питанням, чи виграє від цього насправді держава.

Друга модель — комунітаристська, головною ознакою якої є клановість, належність індивіда до певної громади з її традиціями та принципами, котрі є для нього визначальними. Комунітаристам властиве непереможне бажання асимілювати державу, підкорити її власним інтересам і в такий спосіб посилити, зміцнити й розширити власні громади. Такого роду громади існують повсюдно (і, звісно ж, в Україні теж), однак владно-олігархічні клани занадто міцно тримають у своїх руках важелі впливу, монополізувавши державну власність. Відтак у вітчизняній постколоніальній ситуації помітна швидше повна контрольованість та цензурованість політичних і економічних процесів, аніж реальна сила впливових громад.

І в ліберальній, і в комунітаристській моделі соціальний простір поділено на суспільний і приватний, тоді як третя модель ГС покликана поєднати позитивні сторони їх обох, відкинувши протистояння держави і ГС та намітивши шляхи їх співпраці. Адже громадянське суспільство і держава потребують одне одного, "в ідеальному варіанті вони розвиваються разом, у творчому тандемі, а не за рахунок один одного". **Як твердить Т. Каротерс, громадянське суспільство може і повинне кидати виклики, дратувати і навіть час від часу протистояти державі.** В українському варіанті громадянського суспільства хоч дещо і вдається, але, на жаль, у даному аспекті поки що виходить швидше навпаки: держава і владні структури дратують громадян, обмежуючи їхні права, свободи та творчі ініціативи щодо розвитку громадянського суспільства.

4. Неурядові громадські організації

Невід'ємною складовою розвиненого громадянського суспільства були й залишаються неурядові громадські організації, котрі виступають добровільними об'єднаннями громадян відповідно до їхніх інтересів та цілей, до тих завдань, які ставлять перед собою члени громад. Неурядові, недержавні, неприбуткові, волонтерські організації — такі терміни використовують для окреслення так званого "третього сектора", який розмістився поміж державою і ринковою економікою. У сучасній політичній науці НУО визначають на основі розробленої Арнольдом Бентлі на початку ХХ століття теорії "груп інтересів" як групи людей, які намагаються впливати на процес прийняття рішень, однак не прагнуть установити повний політичний контроль за державою.

"Неурядова організація може бути визначена як добровільна організація, що працює з громадянами або від їх імені. Вона фокусує свою роботу та заходи на проблемах, які не є прерогативними для її персоналу, та людях, які не входять до складу працівників цієї організації. Неурядові організації мають тісні зв'язки з неурядовими об'єднаннями громадян, вони надають їм консультації чи фінансову допомогу в якості посередників. Організаційно

НУО можуть відрізнятися від об'єднання громадян тим, що вони мають адміністративну ієрархію та не мають підзвітності перед об'єднанням громадян. Дуже часто ці поняття змішуються", — таке визначення пропонує нам словник.

Спеціалісти окреслили такі якості НУО в Україні:

- добровільність — члени організації, створеної з ініціативи кількох осіб і керованої обраним колективним органом, як правило, беруть у її діяльності безкорисливу й безоплатну участь, реалізуючи таким чином засадничі права людини — на свободу слова і на створення громадських об'єднань;
- незалежність — колектив організації самостійно визначає сферу своєї діяльності, форми та методи роботи; очолюється вона засновником (для фондів) або радою (для асоціацій), яким делеговано повноваження щодо прийняття рішень і керівництва, і за цього є цілковито невіддільною державним чи комерційним структурам;
- неприбутковість — діяльність організації, зокрема й господарська, скеровується не на отримання прибутків та розподіл їх між засновниками чи співробітниками, а на вирішення статутних важливих для суспільства проблем;
- орієнтованість на суспільне благо — організація націлена не на задоволення індивідуальних інтересів, а на створення суспільно корисного продукту, завдяки чому вона сприяє розвитку демократії і підвищенню добробуту всього суспільства або окремих соціальних груп.

У демократичному суспільстві НУО виконують подвійну роль. Вони є необхідною умовою і невід'ємною складовою конституційно визначеного політичного процесу та формальної політичної структури демократичної держави. В той чи інший спосіб НУО покликані вирішувати ті проблеми, котрі не знаходять належної уваги і розв'язання в державі (це стосується насамперед різного роду економічних, соціальних, культурних аспектів життя).

Серед широкого спектру міжнародних неурядових організацій ми бачимо переважно некомерційні структури, головною метою яких є об'єднання зусиль приватних осіб та організацій, котрі працюють в сфері захисту прав і свобод особистості, охорони навколишнього середовища, заради вирішення різнорідних — часто другорядних для всього суспільства загалом — питань.

Прикладами таких міжнародних НУО є "Митці проти расизму" ("Artists against Racism", www.vrx.net/aar); або ж "Адвокати без кордонів" ("Attorneys without Borders", www.asf.be), котрі відстоюють принципи справедливого правосуддя; "Лікарі без кордонів" ("Doctors without Borders", "Medecins sans frontieres", www.msf.org/), які захищають право кожної людини на отримання медичної допомоги і працюють у зонах воєнних дій незалежно від політики офіційної влади; міжнародна мережа правозахисних організацій "Права людини в Інтернеті" ("Human Rights Internet", www.hri.ca/) та багато інших організацій подібного гатунку, часто цілковито екзотичних для українських громадян, котрі навіть і не здогадуються про те, що також можуть відстоювати свої інтереси в такій сфері. Такого роду організації поширені насамперед на Заході, однак останнім часом вони проникають і на Україну.

Прикладом організації, котра має свою мережу по всій Європі і є надзвичайно популярною, можна назвати засноване в Парижі з метою поширення правової інформації та обміну досвідом студентське об'єднання AEGEE (elektron.et.tudelft.nl/~aegee/), яке сьогодні нараховує понад 15 тисяч членів по всій Європі, в тому числі і в Україні.

Як зарубіжні, так і вітчизняні НУО зосереджують свою увагу на певних соціальних групах та найбільш вразливих категоріях населення для розв'язання нагальних для них проблем.

Розподіл **вітчизняних** громадських об'єднань за напрямками діяльності досить нерівномірний. За даними фондації "Каунтерпарт", сфера діяльності більшості українських НДО пов'язана саме із соціальною роботою. Так, вирішенням проблем інвалідів займається 12% організацій, дітьми, сиротами — 10%, молоддю — 7%,

ветеранами — 6%, жіночими проблемами — 5%. Ці організації користуються найбільшою прихильністю населення.

Тут варто згадати найбільші вітчизняні молодіжні ГО, а саме українську скаутську організацію "Пласт", Спілку української молоді (СУМ), спортивне товариство "Січ", студентські братства при університетах та цілий ряд інших молодіжних структур. Тягар соціальної опіки над дітьми-сиротами, дітьми з особливими потребами беруть на себе такі організації батьків та волонтерів, як, наприклад, "Віра і світло", створена за зразком відомої французької організації "Ковчег", організація батьків "Білий ангел", церковні місії — "Каритас" та маріїнські дружини. Ряд організацій працюють із важкими підлітками, наркоманами, злочинцями, окрема увага приділяється людям старшого віку.

Важливо, що ряд вітчизняних НУО мають багаторічну історію і власні традиції, котрі зберігалися навіть за часів тоталітарного режиму, особливо в середовищі української діаспори. Саме завдяки їй із відновленням незалежності більшість із них повернулася на українські терени. Однак з'явилася і безліч зовсім нових організацій, ідея створення яких була нав'яна швидше західним впливом і які успадкували західну традицію, як, скажімо, центри довіри чи анонімного обстеження на СНІД або центри допомоги жертвам згвалтування. Спочатку такі організації викликали у пересічних громадян підозру і недовіру, однак час та результати праці спеціалістів підтвердили їх дієздатність. Власне, в Україні є потреба в детальній діагностиці та аналізі різнорідних соціальних негараздів, котрі становлять загрозу для суспільства, і тут варто активно запозичувати зарубіжний досвід.

Місцеві недержавні організації виявилися більш успішними, ніж національні, завдяки своїй доступності та близькості до громадян. У процесі співпраці між НУО та органами місцевого самоврядування зростає довіра громадян до влади. Виявлення громадської ініціативи, через яку громадяни захищають свої інтереси, а також активна діяльність місцевих недержавних організацій сприяють налагодженню діалогу між громадянами і органами влади. Такий діалог можливий за умови здійснення контролю за якістю надання державних послуг на місцевому рівні, а також зміцнення спроможності недержавних організацій залучати громадян до процесу формування політики. Така спроможність охоплює зокрема такі заходи:

- проведення громадських слухань;
- здійснення опитувань щодо якості надаваних державних послуг;
- дослідження державної політики за галузями;
- організація тренінгів для журналістів;
- заснування консультативних органів, у яких державні службовці працюють разом із представниками громадських організацій.

Зрозуміло, що перехід до демократичних форм управління державою через розвиток і посилення впливу громадянського суспільства критично важливий для України.

Прискоренню цього процесу сприятимуть зміцнення недержавних організацій та їх дедалі тісніша співпраця з органами державної влади всіх рівнів.

Значного поширення набули в сьогоднішній Україні релігійні організації, в тому числі й молодіжні, покликані в той чи інший спосіб задовольняти духовні потреби особистості. І варто відзначити, що саме ці організації користуються попитом серед громадян, у тому числі й серед молоді. Серед них найбільш відомі такі організації, як Українська молодь Христова (УМХ) — потужна мережа молодіжних об'єднань по всій Україні, вкорінена, проте, найміцніше в західному регіоні, та Християнсько-демократична молодь України (ХДМУ). Вони підтримують тісні партнерські стосунки із західними християнськими демократами. Також відчутно зростає роль молодіжних братств при церквах. Суть таких організацій не варто зводити до виконання тільки моральних функцій (що теж вельми важливо для українського суспільства, яке значною мірою втратило моральні орієнтири), адже до кола їхніх завдань належить також і виховання релігійної толерантності, терпимості, милосердя,

допомога в життєвій переорієнтації особам, відкинутим суспільством на соціальну периферію. Очевидно, роль церкви в цьому особлива, адже вона відділена від держави й економічно достатньо незалежна, аби відстоювати принципи громадянського суспільства. Певна річ, що й високорозвинуте вітчизняне громадянське суспільство стане в пригоді самій церкві у вирішенні проблеми її конфесійної роз'єднаності.

Починаючи з кінця 80-х — початку 90-х років відчутно зросла кількість молодіжних політичних організацій, значних масштабів набув молодіжний рух загалом. Згадаймо студентські страйки, голодування, славну студентську революцію на майдані Незалежності. Власне, це були найперші паростки відродження громадянського суспільства в Україні. Молодь, не зашорена і не залякана репресіями часів тоталітаризму, вільна від важкої радянської спадщини, відкрито висловлює власне незадоволення нинішнім режимом і державною політикою, ігноруванням державою нагальних суспільних проблем, недовістю та корупційністю владних структур. Відтак не випадкова поява молодіжних організацій, котрі ведуть боротьбу з корупцією та хабарництвом, зловживаннями посадових осіб, — це свідчення активної громадянської позиції молоді, котра проявляється у вимозі до влади нести належну відповідальність за свою політику, а водночас доказ того, що недремне око НУО пильно спостерігає за всіма діями державного апарату і не збирається давати йому спокою.

Розвитку молодіжного руху та залученню молоді до активної участі в суспільно-політичному житті країни, в роботі парламенту, його комісій і комітетів, державних департаментів тощо дієво сприяють організації на кшталт "Молодіжної альтернативи". Такого типу НУО підвищують рівень політично-економічної грамотності молоді, проводячи з цією метою тренінги, семінари, "круглі столи" та дискусії, що дозволяє молоді, котра прагне до активного втручання в суспільне життя (але не обов'язково в лавах політичних партій), набути навички лідерства.

Що думає про стан і перспективи розвитку громадянського суспільства українська молодь?

Прагнучи дослідити бачення стану і перспектив розвитку громадянського суспільства в середовищі українського студентства, громадська організація "Молодіжна альтернатива" за сприяння Національного фонду підтримки демократії провела в лютому 2002 року соціологічне опитування 800 студентів київських вищих навчальних закладів. Серед респондентів, з яких чоловіків було 48,93%, а жінок — 51,07%, переважала молодь віком від 18 до 21 року (74,94% опитаних). У зазначеній групі студентів суспільні науки вивчали 56,15%, природничі — 12,30%, гуманітарні — 13,10%, технічні — 18,45%.

Як показало опитування, більше половини респондентів (55,61%) ставляться до існування громадянського суспільства цілком позитивно і вважають, що розбудовувати його в Україні необхідно (58,56%). А от стосовно оцінок поточного стану розвитку громадянського суспільства в сьгоднішній Україні, точки зору опитаних розділилися таким чином:

- "Так, воно існує" — 8,5%;
- "Ні, його немає" — 28,88%;
- "Воно тільки зароджується" — 31,28%;
- "Не знаю" — 18,72%;
- "Важко відповісти" — 12,57%.
- Рівень розвитку основних складових громадянського суспільства отримав у досліджуваної групи невисоку оцінку:
- наявність приватного власника як гарантії розвитку громадянського суспільства визнали 43,58% респондентів;
- достатність законодавчого гарантування прав і свобод громадян та механізмів забезпечення їх дотримання — 13,10%;
- вільні, незалежні вибори як засіб формування і виявлення громадської думки —

- 19,79%;
- наявність незалежних ЗМІ, як соціального інституту, що виражає громадську думку, — 29,68%;
- функціонування організацій третього сектора як виразників корпоративних інтересів громадян — 21,66%;
- достатній рівень громадянської освіти — 13,00%.

Отже, найрозвиненішим в Україні інститутом ГС, з точки зору молоді, є інститут приватного власника, а найнижчий щабель відведено рівню розвитку громадянської освіти.

За офіційними даними, в Україні нараховується близько 30000 громадських об'єднань та благодійних фондів. Проте реально діє лише їх п'ята частина. Ще однією проблемою є нерівномірний розподіл організацій громадського сектора по території України: найбільше їх у Києві та в обласних центрах, а найменше — в сільськогосподарських районах. Якою ж мірою задіяна київська молодь у роботі організацій третього сектора? Найбільша кількість опитаних нами студентів бере участь у профспілкових організаціях (26,41%) та в організаціях молодіжного самоврядування — студентських парламентах (13,37%), найменше їх задіяно в політичних партіях (4,81%). Основними причинами такої пасивності молодих людей є їхні життєві установки, згідно з якими основним своїм завданням вони вважають навчання, поєднане з роботою (18,72%), а також неспроможність організацій третього сектора вирішувати реальні проблеми (7,75%); не цікаво цим займатися 5,61% респондентів.

Які молодіжні організації більше за все потрібні в Україні? Отримані нами відповіді були такими:

- організації, покликані розв'язувати соціальні проблеми — 48,93%;
- бізнес-центри — 12,57%;
- молодіжні організації культурно-освітнього спрямування — 11,76%;
- молодіжні профспілки — 9,36%;
- політичні організації молоді — 6,95%;
- екологічні молодіжні організації — 6,15%;
- релігійні молодіжні організації — 6,15%;
- інші — 5,61%;
- жодні — 0,80%;
- "Важко відповісти" — 10,43%

Отже, з огляду на вищезазначені дані можна оцінити рівень участі молоді у діяльності організацій громадянського суспільства як украй незадовільний. Це зумовлюється зокрема і невірою в спроможність таких організацій вирішувати нагальні проблеми молодого покоління.

Серед причин, які заважають розвитку громадянського суспільства в Україні, студенти відмітили такі:

- невіра в реальну силу організацій ГС, у їх спроможність вирішувати проблеми — 22,19%;
- тиск з боку держави — 19,25%;
- низька фінансова життєздатність цих організацій — 17,38%;
- нерозвиненість традицій і культури ГС — 14,71%.

Ще однією слабкою рисою НУО в країнах із невисоким розвитком демократії Томас Каротерс вважає їх залежність від зарубіжних інвесторів. Добре відомо, що Україна щороку отримує сотні мільйонів доларів закордонної допомоги, спрямованої на розвиток демократії у державі. Проте нерідко у вітчизняній пресі можна зустріти вияви негативного ставлення, зокрема влади, до "втручання іноземців у внутрішні справи країни" або ж іронічні

зауваження на адресу "доброго дядька Сороса". Як відомо, фонд "Відродження" в Україні фінансує відомий американський фінансист і філантроп угорського походження Джордж Сорос. За десять років свого існування цей фонд витратив на різні проекти в Україні понад 40 мільйонів доларів. Факт цей досить промовистий і переконливий. Відтак заради справедливості треба визнати, що той шквал західної інтелектуальної та фінансової підтримки, що була надана через цілий ряд спільних європейсько-українських, українсько-американських, українсько-канадських та інших проектів з розбудови в Україні інститутів ГС, з розширення мережі НУО, з удосконалення місцевого самоврядування та формування суспільної думки через мас-медіа, — це неоціненний вклад західної демократії у відродження громадянського суспільства в Україні.

Роль програм технічної допомоги у розбудові громадянського суспільства полягає в таких двох аспектах:

1. Стимулювання до зростання НУО в Україні та сприяння вдосконаленню їхньої організаційної структури й управління через навчання, надання інформації та залучення експертів для обміну досвідом.
2. Вироблення в уряді спроможності до заохочення розвитку громадянського суспільства через створення відповідних фінансових і законодавчих умов та активізацію діалогу з недержавними організаціями.

Іноземні урядові та приватні установи, які надають фінансову підтримку організаціям третього сектора в Україні, зокрема Міжнародний фонд "Відродження", фонд Конрада Аденауера, фундація "Каунтерпарт", Національний фонд підтримки демократії, Агентство міжнародного розвитку США, Канадське бюро міжнародної освіти, Британська рада, програми TACIS, Фулбрайт, IREX ProMedia та десятки інших зарубіжних програм і спільних об'єднань допомагають підвищити рівень освіти лідерів НУО, державних службовців, студентської молоді та вдосконалити їхні навички, відкривають можливість пройти наукове стажування за кордоном, перейняти досвід зарубіжних НУО і т. ін.

Очевидно, що зарубіжним партнерам важко працювати з нами і навпаки. Тут даються взнаки різні способи мислення, різний менталітет і підходи до справи та багато інших моментів. Проте ті навички й уміння, що їх передають зарубіжні організації українським НУО, допомагають їм усвідомити весь комплекс складових, котрі забезпечують повноцінне функціонування громадських організацій, а саме стратегічне планування, аналіз заходів, шляхи розв'язання конфліктів, виділення позитивів та негативів у роботі, створення фокусних груп, проведення фандрейзингу, пошуки контактів із суміжними громадськими організаціями та державними структурами і таке інше. Врешті-решт, іноземна допомога на практиці вчить українські НУО виживати і самоокуповуватись. З іншого ж боку, не варто забувати, що неоплачувана праця волонтерів на громадських засадах за часовими затратами відповідає повній зайнятості понад мільйона людей.

Очевидно, що вітчизняні НУО погоджуються на іноземне фінансування, тому що не можуть розраховувати на особливу допомогу на батьківщині. Адже співпраця НУО з державними структурами — вельми болюча тема для більшості НУО, камінь спотикання на шляху до порозуміння. Звичайно, що цілий ряд складових ГС повинні підтримуватися та фінансуватися державою. Така традиція поширена на Заході. Понад те, в країнах розвинутої демократії влада часто фінансує навіть опозиційні НУО, котрі відстоюють права і свободи громадян, захищають навколишнє середовище і таке інше.

Українським владним структурам на сучасному етапі досить складно погодитися на таку роль й активно сприяти НУО. Більше того, навіть у середовищі НУО досить поширена інша позиція: хоч би вони не заважали. Однак це не вихід. Так, посадовці державних структур нерідко зловживають своїм службовим становищем і розподіляють фінансування згідно з власними забаганками, хоча публічно декларують, що дотримуються плану і конкурсного

підходу, оголошують тендери на здійснення тих чи інших ініціатив та проведення заходів.

Співпрацюючи з органами влади, політичними партіями та впливаючи на громадську думку, НУО здатні добитися прийняття належних політичних рішень, проведення відповідної соціальної політики і матеріальної підтримки від держави. Вони впливають на законодавство та державотворення, на розвиток суспільства, прискорюють демократичні процеси й роблять їх незворотними. У розвиненому демократичному суспільстві НУО крім здійснення політичної діяльності відіграють і важливу соціальну роль.

Вони виступають як:

- механізм, який відповідає людським і соціальним потребам та забезпечує вирішення життєво важливих суспільних проблем;
- засіб домогтися реального покращення життя людей, захистити інтереси різних соціальних груп;
- комунікативний механізм, який надає людям можливість спілкуватися з однодумцями та проявляти себе;
- інтегративний механізм, який об'єднує людей за їхніми інтересами, змінюючи і підтримуючи цю громаду;
- джерело додаткових робочих місць.

Діяльність НУО сприяє підвищенню якості державного управління завдяки забезпеченню прозорості та стабільності демократичних перетворень.

Тому в Україні важливо приділяти пильну увагу розвитку третього сектора, зокрема:

- стимулювати активну участь громадськості у виробленні державної політики;
- забезпечувати контроль громадськості за реалізацією цієї політики;
- запроваджувати демократичні норми й цінності через наявні демократичні інституції.

Майбутнє співробітництво держави і суб'єктів третього сектора можна змалювати приблизно так:

- впровадження і розвиток системи соціального замовлення;
- активна участь третього сектора у формуванні державної соціальної політики;
- залучення спеціалістів третього сектора як експертів до опрацювання державних проєктів і навпаки;
- проведення спільних заходів та акцій;
- спільна участь у міжнародних проєктах.

Держава і третій сектор повинні знати та розуміти цілі й завдання один одного, вони мають розділяти відповідальність за зміни в суспільстві, взаємно визнаючи, що ні державі, ні некомерційним організаціям поодиночки не впоратися з вирішенням усіх цих проблем. Не впоратися з цим і в тому разі, якщо один з них буде начальником, а інший — підлеглим.

Основною перешкодою для активізації участі НУО в процесі вироблення державної політики є необізнаність із відповідними процедурами і механізмами.

Важливими є й інші проблеми:

- слабкий інституціональний потенціал для участі в процесі ухвалення рішень;
- низький професійний рівень та неефективне управління;
- недостатні навички планування, розробки програм і підготовки бюджетів;
- невміння проводити громадські консультації та обговорення;
- брак досвіду громадського моніторингу та оцінки;
- слабкі аналітичні навички.

Усі ці навички можна виробити в процесі навчання. Україна потребує технічної допомоги, яка передбачатиме організацію практичного засвоєння навичок роботи в громадських організаціях. У такому разі НУО матимуть можливість якісно виконувати свої функції в суспільстві.

За даними фундації "Каунтерпарт", у 1996 році в Україні нараховувалося близько 1500 громадських організацій. Специфіка існування їх була така, що тільки 50% зареєстрованих НУО виживали після двох років функціонування. Часом громадські об'єднання розпадаються, досягши поставленої мети, або ж змінюють напрямок своєї діяльності.

Треба відверто говорити і про так звані "проблемні зони" розвитку громадянського суспільства в Україні, а саме про незбалансований розподіл громадських організацій у країні, їх низьку чисельність, нестачу фінансів, відсутність взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством. Скажімо, результати національних соціологічних опитувань засвідчили, що в НУО задіяно лише 7% працюючих, а 83% громадян ніколи не брали участі в діяльності неурядових організацій.

Географічно розподіл НДО в Україні дуже нерівномірний. Місто Київ, столиця України, що цілком зрозуміло, набув провідної ролі у розвитку НУО. Сьогодні в Київській області та в столиці існує майже 300 неурядових організацій, які працюють у різних галузях суспільного життя. Це складає 25,72% від загальної кількості НУО України. У самому Києві, за різними джерелами, функціонує від 91 до 142 НУО, які діють у царині соціальної роботи. Щоправда, за офіційними джерелами, кількість НУО, які працюють у галузі соціальної роботи, значно більша. Лише в Мінському районі при перереєстрації 1993 року було виявлено 34 таких організацій.

Далі можна виокремити чотири ключових місцевих центри розвитку НУО: місто Рівне (6,78%), Львів та область (8%), Харків і область (6%), Крим (6,17%). В усіх інших областях розміщена невелика кількість НУО — від 2% до 5% у кожній.

Звичайно, кількість НУО ще не забезпечує якості їх роботи, що ще раз підтверджує факт значної суспільної пасивності громадян: доки проблема не стосується нас особисто, не так багато знайдеться охочих її вирішувати. Але коли ця проблема набуває відверто загрозливого забарвлення, то іноді виявляється, що вже запізно щось робити.

Зарубіжні експерти постійно зазначають, що вплив громадянського суспільства в Україні невисокий і що вітчизняні організації громадянського суспільства функціонують більшою мірою для заробляння грошей шляхом отримання спонсорської і донорської допомоги, ніж заради зростання суспільного блага і сприяння переходу України до демократії. Як не прикро, але мусимо визнати той факт, що серед різномірних НУО є й такі, що дискредитують саму ідею ГС. Очевидно, з такими негативними проявами повинні боротися решта НУО, іноземні партнери і сама держава. Певна річ, це досить непросто, адже часто проекти опрацьовуються протягом кількох років, проводяться ґрунтовні дослідження, і якщо котрась із ланок проекту дає збій, це шкодить проекту в цілому. Однак якщо не зважати на це явище, це означає не просто підривати партнерську довіру до себе, але обманувати насамперед самих себе.

Спеціалісти стверджують, що якщо українська громадськість й надалі посідатиме таку пасивну і полохливу позицію, то процес побудови здорового громадянського суспільства в Україні не набиратиме обертів, а уповільнюватиметься.

5. Незалежні мас-медіа і громадянське суспільство

"Офіційні", "урядові", "незалежні" мас-медіа... Більшість пересічних громадян не надто

вникають в тонкощі таких визначень — для них важливо, аби газета містила загальну інформацію, якусь сенсацію і, звичайно ж, телепрограму. "Четверта влада", як іменують часом ЗМІ в Україні, виглядає не набагато привабливіше, аніж інші три її різновиди: тут стільки ж проблем, недоліків та пустих балачок, як і на державному рівні, хоча, певна річ, подеколи робляться й спроби піднятися на якісно інший щабель розвитку. Існування ж незалежної української преси викликає, як правило (і не безпідставно), іронічну втомлену усмішку, котра є свідченням зневажливого ставлення інтелігенції до вітчизняних ігор у демократію. "Незалежна преса"... Від кого і від чого вона не залежна? Як правило, від пересічних громадян та їхніх проблем, зате залежна від влади і політики загалом.

Як справедливо зауважує критик М. Рябчук, не менш суттєвих уточнень потребує і термін "національна преса", бо в пострадянській Україні, "по суті, немає справді впливової загальнонаціональної преси, яка більш-менш однаково проникала б у всі регіони країни і мала відповідні тиражі — мільйон чи бодай півмільйона примірників"⁴. Функцію національної преси продовжують виконувати старі посткомуністичні видання, котрі обслуговують владу чи олігархічно-кланову номенклатуру і передплачуються переважно в провінції за чиєюсь вказівкою чи й просто за звичкою. До числа таких видань належать насамперед "Робітнича газета", "Сільські вісті", "Правда України" та інші друковані ЗМІ, інформація в яких носить відверто ідеологічно заангажований характер: як правило, це ностальгічні спогади про старі часи та звинувачення націонал-демократичних сил в усіх сьгоднішніх бідах.

На жаль, доводиться констатувати той факт, що в незалежній Україні більшість видань залишається російськомовними (70%). Саме вони й складають значний відсоток друкованої продукції далеко не завжди високого гатунку. Серед періодичних видань, котрі випливали на хвилі ентузіазму часів незалежності, можна назвати такі російськомовні таблоїди, як "Факты и комментарии", "Всеукраинские ведомости", "Киевские ведомости" та цілий ряд другосортних (так званих "жовтих" або "жовтуватих") видань, котрі публікують часто заполітизовану інформацію, вміщують відверту пропаганду й агітацію та ганяються за пустопорожніми сенсаціями чи жалісливими історіями, котрі не мають жодного стосунку до України, її становлення і розвитку.

Такі видання є типово постколоніальними, для них характерна міфологізація певних квазінаціональних ідеологем, з огляду на які Україна постає перед світом швидше як якась екзотична країна із салом, цукром, чорноземом і піснями. У такий спосіб, як влучно зазначає у своєму дослідженні той же М. Рябчук, утверджується колоніальний стереотип: "Колонія не має Історії, тому що справжня Історія твориться в метрополії — "білими" людьми..." Це дуже точно підмічено, адже це саме ті приховані тенденції, що їх уважний читач прочитає між рядками, які, проте, не виписуються відверто і прямо, — такий собі прихований PR із далекоглядними цілями. А все це непомітно, але безнастанно формує викривлену національну свідомість і виховує якихось недогромадян. На таку ось безпринципність хворіє більшість українських, а особливо російськомовних, видань, котрі насправді переслідують власні цілі, часто гранично далекі від процесів, спрямованих на зміцнення демократії і творення громадянського суспільства в Україні.

Існує в Україні і ціла низка ліберальних, достатньо якісних видань, залишених у спадок від Союзу і вельми популярних у минулому, серед них такі газети, як "Комсомольская правда", "Аргументы и факты", "Столичные новости" та інші. Додавши до свого іміджу деякий український колорит, ці видання принаймні декларують національні гасла і свою прихильність до української державності, оскільки вони доконечно зацікавлені в плеканні кола власних постійних читачів. Очевидно, такий тип ЗМІ теж необхідний для пристосування певної категорії читачів до нових історичних реалій і змін.

Можливо, лише декілька видань, зокрема газети "Зеркало недели", "Поступ", "Високий замок", часописи "Критика", "І" та ряд інтернет-видань, серед них і певною мірою

"Українська правда", намагаються відобразити більш-менш цілісну та багатопланову картину сьогоdnішнього життя, аналізуючи різнорідні точки зору, не боячись строкатості та розбіжності інформації, дошукуючись істинних причин і мотивів суспільних явищ. Така аналітична і професійно подана інформація значно переконливіша для вдумливого читача.

Брак вільних і незалежних мас-медіа гостро відчувається в нашій заполітизованій реальності, адже саме вони є невід'ємною складовою розвиненого громадянського суспільства в Україні, котре потребує відкритої і достовірної інформації для ефективного становлення. Часто в читачів і глядачів виникає цілком справедлива підозра, що всю правду їм усе ж таки не говорять і що вся ця позірна "опозиційність" ЗМІ не що інше як замовлення самої влади або тих, хто фінансує видання, тобто тих, кому потрібно розповсюдити дану інформацію і запустити в масову свідомість якийсь свіжий міф чи байку. Адже ні для кого вже не секрет, хто яким каналом володіє на вітчизняному телебаченні, хто патронує ті чи інші вітчизняні таблоїди або хто провокує певні "чорні" PR-акції. "Політична проституція" набрала в Україні загрозливих обертів, вона не підлягає ніякому контролю, а відтак незважаючи на незадоволення громадськості невідомо, що зможе її зупинити.

В зв'язку з таким станом справ значна частина громадян не довіряє вітчизняним ЗМІ, а тому віддає перевагу зарубіжним мас-медіа. Складається парадоксальна ситуація: як і в тоталітарні радянські часи, українці можуть дізнатися правду швидше з передач радіостанцій "Свобода" чи Бі-Бі-Сі, "Голосу Америки" або "Німецької хвилі", а також завдяки Інтернету, в котрому, щоправда, теж стільки бруду, що пересічному громадянинуві зорієнтуватися тут дуже складно. Громадяни втомилися від суперечливих фактів, від епатажних витівок і політичних скандалів, котрі до краю перенасичили сучасний інформаційний простір. Усе це не дає жодного уявлення ні про економічний, ні про політичний чи соціальний стан держави. Громадянському суспільству не потрібні мас-медіа, що конструюють віртуальну реальність під політичне замовлення, адже серйозна преса — це зовсім не галаслива PR-творчість.

Однак не менше від читачів та глядачів втомились і самі журналісти — втомились від писання на замовлення, від догоджання смакам спонсорів, від постійних переслідувань, погроз і навіть убивств, від неунікних відвідин податкової служби, недремного протипожежного сервісу, судової тяганини з політиками та інших утисків, котрі ставлять під сумнів сам факт існування свободи слова в Україні.

Щороку в Україні проти журналістів та ЗМІ здійснюється в середньому 50—100 злочинів, не кажучи вже про менш серйозні правопорушення. Приміром, упродовж 1996 року офіційно зафіксовано 34 випадки (за даними МВС, котрі, як завжди, неповні). Кількість таких злочинів значно зростає напередодні виборів. Найвищий рівень скоєння злочинів проти журналістів спостерігається в Одеській, Дніпропетровській областях, а також у Києві, Харкові та інших містах.

Як усім відомо, Конституція України гарантує свободу думки і слова, вільного вираження своїх поглядів та переконань. Зусиллями парламенту створено правову базу в галузі інформації, в основі якої лежить з десяток законів, зокрема "Про інформацію", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про телебачення і радіомовлення", "Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" та ін. Однак законодавча база щодо ЗМІ в Україні доволі слабо впливає на повсякденну практику.

Джон Стюарт Мілль у дослідженні "Про свободу" справедливо писав, що "навіть найкращий уряд має не більше прав на утиски свободи слова, ніж найгірший". Українському уряду ще дуже далеко бодай до середнього рівня, особливо у взаєминах держава — мас-медіа.

Значна кількість злочинів, скоєних проти мас-медіа загалом та окремих журналістів, насторожує і змушує шукати нові законодавчі шляхи боротьби з численними правопорушеннями, а також апелювати до міжнародних інституцій. Саме з цією метою в

Україні створено Комітет захисту журналістів та Асоціацію юристів, котрі відстоюють права ЗМІ в судових процесах, а також Національну асоціацію радіомовлення та ряд інших об'єднань.

На сервері загальновідомої міжнародної організації — Комітету захисту журналістів (Committee to Protect Journalists, <http://www.cpj.org/>) — можна знайти оперативну інформацію про способи і механізми захисту журналістів у всьому світі. Крім того, тут представлена зібрана в понад 100 країнах широка база даних про випадки вбивств журналістів, нападів на них, неправомірного їх затримання, а також виверти з практики цензурування. Дійсно, ці факти просто вражають.

В Україні також функціонує ряд зарубіжних проектів, покликаних захищати демократичність вітчизняних ЗМІ, ділитися знаннями та досвідом у сфері менеджменту і маркетингу, надавати юридичні консультації і фінансову допомогу. Серед найбільш відомих фондів і проектів варто згадати прес-центр "IREX ProMedia", "Інтерньюз", програму Американської асоціації юристів "Правова ініціатива в Центральній та Східній Європі" (ABA/CEELI). До того ж у Росії діє й Гільдія судових репортерів. Та все ж ніхто крім нас самих не захистить нас від злочинної української влади.

Демократична незалежна преса з усіма її проблемами і суперечностями залишається невід'ємною складовою громадянського суспільства. Варто нагадати слушне зауваження відомого журналіста Георгія Гонгадзе: "Проблема в тому, що суспільство не має видання, яке б оцінювало стан справ у державі, незалежно від того, яка надворі політична погода". Незалежна преса не хоче і не повинна обслуговувати кого б не було і стояти на чийсь боці. Незалежна преса — це своєрідне дзеркало розвитку громадянського суспільства. А дзеркало, як твердить народна мудрість, нема чого звинувачувати в тому, що з лицем у вас не все гаразд

⁴Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". К., 2000. С. 191.

6. Політичні партії та виборчий процес як індикатори розвинутого громадянського суспільства

Безумовно, і незалежна преса, і міське самоврядування, і громадські організації та опозиційні партії є важливими елементами громадянського суспільства, яке народжується. Відомий дослідник громадянського суспільства Алексис де Токвіль до сфери громадянського суспільства не зараховував політичних організацій, які створюються на основі конкретних ідеологічних доктрин для досягнення конкретних політичних цілей, пов'язаних із здобуттям державної влади або ж справлянням безпосереднього впливу на неї. Питання про те, належать політичні партії до сфери громадянського суспільства чи до сфери держави, і досі залишається дискусійним, однак очевидно, що в політично нестабільному й авторитарно заангажованому суспільстві говорити про повноцінний розвиток громадянського суспільства складно. Проте достатній рівень політичних дискусій, розвинутість виборчих технологій та демократичність самих виборів є індикаторами розвинутого громадянського суспільства. Оцінювати стан розвитку громадянського суспільства в Україні неможливо поза політичними партіями і правилами гри чи їх відсутністю у вітчизняному політичному просторі.

За історичною традицією в Україні функціонують масові і "кадрові" за своїм складом політичні партії. Масові партії характеризуються відносно значною чисельністю, активним поширенням по всій території, чіткою ідеологічною орієнтованістю, наявністю тісного

зв'язку між апаратом і партійними масами, порівняно жорсткою організацією. Серед існуючих сьогодні в Україні впливових партій до числа масових належать, звичайно, Комуністична і Соціалістична партії, певною мірою Народний рух України (принаймні періоду до розколу). "Кадрові" партії відрізняються передовсім опорою на професійних політиків та/або фінансово-промислового еліту, здатну забезпечити їм матеріальну підтримку. Як правило, такі партії розвиваються з огляду на інтереси крупних політиків, часто олігархів, та завдяки ресурсам регіональних кланів. До партій такого типу можна зарахувати СДПУ(о) В. Медведчука і Г. Суркіса, Ліберальну партію України, "Демократичний союз", а також, скажімо, й партію "Реформи і порядок" (яка вирізняється серед них високим професіоналізмом своїх кадрів) та ряд інших. За необхідності кадрові партії можуть переростати в масові, однак лише поступово.

Відповідно до соціального складу, історичних та ідейно-політичних традицій, програмно-ідеологічних установок усі партії поділяють на 1) крайні праві, або націонал-радикальні партії (наприклад, УНА—УНСО); 2) правочентристські, або націонал-демократичні (Народний рух України, Український народний рух, ПРП, ХДПУ та ін.); 3) центристські (Партія зелених України, партії, що ввійшли до складу блоку "ЗаЄДУ"); 4) лівоцентристські, або соціал-демократичні (Соціалістична партія О. Мороза та ін.); 5) ліві та крайні ліві (Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія робітників і селян та ін.). Однак є ще один своєрідний, специфічно український, різновид партутворення — це так звана партія влади, куди входять і партійні, і позапартійні, і кланові структури.

Більшість політологів небезпідставно погоджуються з тією тезою, що 1991 року в Україні не відбулося принципової зміни політичних еліт і сьогоднішня влада за своєю суттю та ж само, що і за радянських часів. Позбувшись контролю Москви, обтяжливих партійних догм і застарілих гасел, партія влади, як її іменують, успішно прилаштувалась до нових умов, голосливо декларує і демократію, і гласність, і права та свободи, і навіть прагнення до реформ. Використавши незгуртованість і розколи серед націонал-демократів, котрі, власне, і вели наполегливу боротьбу за відродження національної історії, мови, культури, звичаїв і т. ін., партійна номенклатура потихеньку приватизувала, а точніше, розкрадала державну власність.

Злий жарт зіграли партія влади та історичні обставини з комуністами. Їх використали і певною мірою використовують і досі як основну мішень та приманку для крайніх націоналістів, котрі кидають усі свої партійні сили на непримиренну боротьбу з комуністичним злом. А поки обидві політичні опозиції чубляться, верхівка партії влади, періодично підтримуючи то одних, то інших, дістає щоденну користь із плодів їх розбрату.

Очевидно, що на сучасному етапі Комуністична партія не має вже жодних реальних шансів на повернення до благодатних старих часів. А те, що на виборах комуністи все ще збирають вагому кількість голосів, — це швидше інерційна звичка, а точніше, наслідок вузькоідеологічного комуністичного виховання виборців: суть його в тім, аби не зрадити принципам ні за яких обставин. Водночас це й показник низького розвитку ГС в Україні. Пострадянську номенклатуру такий стан справ вельми влаштовує, адже завдяки цьому їй навіть не треба особливо хвилюватися за опозицію, котра за даних обставин не має шансів перемогти. Тим паче з огляду на те, що частина опозиціонерів урешті-решт іде на співпрацю з владними олігархічними структурами, втомившись перебуванням в опозиції.

Однак треба віддати належне й опозиції — вона таки серйозно попсувала нерви та імідж владним структурам, а особливо в останні кілька років. Підтвердженням цьому стали касетний скандал та масові протести проти влади. Незаперечна ліберальність сьогоднішнього українського режиму — це безсумнівна заслуга опозиції. **Принаймні сьогодні ми бачимо дійсно потужну і непримиренну опозицію, готову відстоювати власні вимоги і боротися до кінця, здатну створити демократичну альтернативу олігархічно-клановим**

структурам. Ю. Тимошенко, О. Мороз, частково В. Ющенко та ще ряд політичних сил сьогодні можуть і повинні виграти, адже попередні помилки мали б багато чому їх навчити. Про те, що опозиція таки серйозно заважає діючій владі, свідчить цілий ряд фактів — від усунення уряду В. Ющенка до дорожніх аварій Ю. Тимошенко. Не менш загрозливою здається владі й фігура О. Мороза — політика, який послідовно відстоює власні погляди і не побоявся виступити навіть і проти самого Президента.

Однак, на жаль, усі мітинги, маніфестації, виступи, протести та інші подібні акції поки що не в змозі усунути партію влади від влади і привести до влади нову політичну еліту, котрої так потребують усі сфери життя в державі. А відбувається це тому, що влада через мас-медіа впливає на масову свідомість і створює собі "ліберальний" імідж як перед власними громадянами, так і перед міжнародним співтовариством.

Влада демонструє світові досконалу ілюзію бурхливих ринкових реформ, законодавчих проєктів, толерує багатопартійність і навіть терпить опозицію, начебто бореться з корупцією і зі злочинністю. Світова громадськість та західні інтелектуали просто розгублені. Вони здивовано розводять руками: як же так, адже вкладено стільки коштів, начебто є якийсь рух, однак результату немає. Найцікавіше, що за такого політичного розкладу нічого кращого може і не статися. І річ не в тому, що скаже Захід, а в тому, що повинні робити свідомі громадяни, аби не дозволити подальшого маніпулювання собою. Українцям давно пора відмовитися від "амбівалентної масової свідомості", або від "постсовєтської шизофренії" (за М. Рябчуком). Свобода також зобов'язує до відповідальності та до постійної громадської активності, котра, на жаль, в Україні не на високому рівні. Свідченням цьому є масова байдужість виборців, переконаних у тім, що їхній голос нічого не вирішує.

Вибори—2002 — це ще один шанс змінити партію влади, і в той же час це наступне складне випробування для української демократії. Від їх результатів залежатимуть нові можливості і перспективи розвитку громадянського суспільства в державі. Сьогоднішній виборчий марафон ведеться, як ніколи, антидемократично, антизаконно, аморально. Такої навали чорного PR Україна не бачила вже давно (певна річ, тут досвідом поділилися добрі російські сусіди).

Для перемоги провладних сил достатньо монополії на саму лише телевізійну пропаганду, а продажних мас-медіа в нас вистачає, як і постійних зловживань та порушень законодавства щодо реклами на телебаченні. Промовистим залишається той факт, що жоден канал не погодився надати рівні можливості всім кандидатам. Однак є така приказка, що заборонений плід завжди солодкий, а відтак брак інформації та недопущення до ефіру ряду блоків і партій лише ще більше підігрують громадський інтерес до них.

Очевидно, що й при підрахунку голосів на виборах—2002 буде використано сталінський принцип "правильного голосування": "Важливо не те, як голосують, важливо те, як рахують". Щоправда, окрім офіційного підрахунку буде ще два альтернативних, здійснюваних з ініціативи Ю. Тимошенко, В. Медведчука та В. Ющенка. Однак з огляду на масу нововинайдених витончених механізмів підробки результатів голосування українським громадянам буде вельми важко повірити в незаперечну чесність підсумків виборчого марафону.

Не викликає поваги, а тим паче довіри також і маса нових тимчасових політичних об'єднань, котрі, декларуючи цілковито голослівні обіцянки щось зробити на благо народу, заявили про своє бажання прорватись у велику політику і потрапити до Верховної Ради. До числа таких новоспечених партій належать, скажімо, "Жінки за майбутнє", партія "Проти всіх" та цілий ряд інших структур, котрі не мають за плечима ні професійного досвіду, ні авторитету серед населення.

Вибори—2002 в Україні вкотре зафіксують рівень громадянської свідомості та активності й або підтвердять старі істини, або доведуть, що для громадянського

суспільства в Україні ще не все втрачено.

7. Місцеве самоврядування

Сьогодні багато уваги приділяється становленню та розвитку повноцінного місцевого самоврядування як єдино можливої демократичної та раціональної моделі управління на місцях й основного атрибута громадянського суспільства та правової держави. Зміст і юридична природа місцевого самоврядування в Україні вивчені ще недостатньо. На початку 90-х років правова база для регулювання даної сфери містила досить суперечливі положення і не відповідала загально визнаним європейським принципам державного будівництва. Та й сам термін "місцеве самоврядування" вживався переважно не в юридичному, а в політичному розумінні, що віддзеркалювало заполітизоване життя держави.

У статті 3 Європейської хартії місцевого самоврядування зазначено: "Місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належить до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого рівного загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення жодним чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом".

З активізацією міжнародних зв'язків та конституційного процесу в Україні особливості реалізації місцевого самоврядування поступально наближалися до європейських стандартів. Одним із визначальних кроків на шляху розвитку держави було прийняття України в члени Ради Європи 9 листопада 1995 року. Відтак держава взяла на себе низку зобов'язань, у тому числі й стосовно розвитку та зміцнення місцевого самоврядування.

Міжнародні норми, що діють у рамках Ради Європи, а також прогресивні положення національних законодавств інших країн стали європейським виміром розвитку місцевого самоврядування в Україні. Варто також відзначити інтенсивність вітчизняного законотворчого процесу, націленого на вдосконалення юридичної бази для місцевого самоврядування, що знайшло своє відображення в ряді законодавчих ініціатив, утілених зокрема в Конституції України, в законі "Про місцеве самоврядування", в указі Президента "Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні" та в ряді інших нормативних документів, котрі обнадійливо декларують, що "розвиток місцевого самоврядування є на сучасному етапі одним із найпріоритетніших напрямів державної політики України".

Важливим кроком на шляху до наближення законодавчого забезпечення місцевого самоврядування на Україні до європейських норм стало ухвалення Конституції України, ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування та підписання закону про місцеве самоврядування. Досить прикметним також є той факт, що українські інституції, які опікуються проблемами місцевого самоврядування, постійно співпрацюють з відповідними європейськими установами. Останнім часом можна спостерігати зростання активності Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (консультативного органу Ради Європи), котрий співпрацює з Фондом сприяння місцевому самоврядуванню України, Асоціацією міст України, Програмою партнерства громад (за підтримки фонду Україна—США) та іншими інституціями.

Зі вступом України до Ради Європи представники цієї міжнародної організації постійно відстежують стан дотримання країнами-членами взятих на себе зобов'язань. За цього особлива увага приділяється забезпеченню демократичності виборів представників територіальних громад до органів місцевого самоврядування.

Серед завдань, котрі постають перед місцевим самоврядуванням, насамперед слід назвати потребу в більш чіткому розмежуванні функцій, повноважень та відповідальності органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади, визначенні правового статусу комунальної власності, спільної власності територіальних громад, вирішенні питань володіння, використання та розпорядження землями і природними ресурсами місцевого значення, зміцненні і розвитку в Україні політично незалежних асоціацій муніципального рівня.

Згідно зі статтею 5 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Члени місцевого самоврядування мають право на: участь у місцевих виборах і референдумах; працю у виконавчих органах місцевих рад; членство в органах самоорганізації населення; організацію зборів, походів, мітингів; контроль за виконанням депутатами місцевих рад передвиборних програм, наказів виборців тощо. Кожен суб'єкт місцевого самоврядування також має право будь-якими засобами, не забороненими законами України, захищати власні права від порушень і протиправних посягань.

Водночас слід зазначити, що гарантованість практичної реалізації цих прав, їх охорони і захисту перебуває сьогодні на досить низькому рівні. Це зумовлено кількома причинами: по-перше, через економічну нестабільність держави органи місцевого самоврядування часто виявляються неспроможними на ефективне забезпечення і захист прав у сфері місцевого самоврядування; по-друге, в законодавстві України є чимало суперечливих моментів, що ускладнює його застосування; по-третє, через низький рівень правової культури та правосвідомості населення зазвичай не знає ні своїх прав у сфері місцевого самоврядування, ні способів їх реалізації та захисту.

"На відміну від громадян, скажімо, Сполучених Штатів Америки, які власноруч перераховують податок на нерухоме майно безпосередньо на рахунок муніципалітету, громадяни України в більшості своїй уявлення не мають або не замислюються, куди надходять ті із зароблених ними грошей, які з них стягнула податкова адміністрація. І доля цих грошей, як виглядає, цікавить їх мало. Комунальне ж майно сьогодні не є майном, свідомо придбаним громадою на зароблені нею кошти. Сьогоднішнє комунальне майно, передане з державної власності до комунальної, сприймають як свою власність, якою можна володіти, користуватись і розпоряджатися, скоріше посадовці органів місцевого самоврядування, ніж члени територіальних громад, яким воно формально належить, вказує координатор українсько-американської програми "Партнерство громад" В. Пархоменко.

Так, під час опитування, проведеного Інститутом демократії імені Пилипа Орлика в грудні 1997 року, повідомили, що в їхньому місті "члени громади не почувуються господарями комунальної власності", керівники таких різних міст, як Харків, Одеса, Донецьк, Суми, Івано-Франківськ, Кременчук, Козятин, Фастів, Калуш, Свалява, Бориспіль, Пустомити та ін. За даними всеукраїнського опитування, проведеного центром "Соціальний моніторинг" спільно з Українським інститутом соціальних досліджень наприкінці 1998 року, на запитання "Як ви сьогодні оцінюєте свої можливості впливати на прийняття рішень, що стосуються вашого міста (села)?" 16% респондентів відповіли, що вони й не бажають впливати на це.

Мешканці села, селища чи міста в Україні сьогодні ще не усвідомлюють себе територіальною громадою, яка за рахунок сплачених нею податків створює місцевий бюджет, призначений для задоволення спільних потреб її членів і є власником корпоративної власності — комунального майна. Це отримує прояв у недостатній активності громадян під час виборів до місцевих рад, у недбалому ставленні до комунального майна — ліфта, дверей власного під'їзду, лавок у парку, громадського транспорту. Рідко хто з мешканців будинку

замислюється, що на ремонт пошкодженого майна доводиться витратити ними ж зароблені кошти, призначені для фінансування місцевих лікарень, шкіл, утримання житла, комунального транспорту і зон відпочинку, якими всі вони користуються.

А все це відбувається тому, що більшість українців сьогодні ще не стала справжніми власниками, тим самим середнім класом, що є рушійною силою ефективного місцевого самоврядування в США, Канаді та Західній Європі. Значна частина наших громадян не працює, або, працюючи, не отримує платні, або ж отримує платню, але не сплачує податки, що особливо популярно. І навіть процедура сплати нашими громадянами податків організована таким чином, що свідомі акти зі сплати податків кожним окремим громадянином є надзвичайною дивиною: адже податки із зарплатні переважної більшості громадян вилучають ще до того, як вони її отримують. З огляду на це жителі сіл, селищ і міст України крім того, що вони не є власниками, не є й свідомими платниками податків. А тому сукупності таких громадян, лише умовно й формально об'єднані місцем проживання, сьогодні ще не можна назвати повноцінними і дієвими територіальними громадами.

Однак поступово процес реорганізації місцевої влади в Україні на засадах місцевого самоврядування набирає обертів. Для повноцінного розуміння громадянами ролі місцевого самоврядування потрібно готувати в Україні громадян — свідомих платників податків, членів територіальних громад, котрі завдяки розумінню свого місця в громаді поступово ставатимуть справжніми суб'єктами місцевого самоврядування — основою демократичного суспільства в Україні.

Звичайно ж, і державні структури, і політичні партії спрямовують власні зусилля на виховання громадянина України. Однак робота ця ведеться переважно з відомим підтекстом і націлюється передовсім на розвиток політичної і національної свідомості українців. Формуванням же свідомого платника податків ніхто й досі належною мірою не займається. А саме платник податків є основою будь-якої демократії. Однак ця аксіома поки що в Україні, як не прикро, всерйоз не сприймається. Саме завдяки пересічним платникам податків розвивається економіка держави, забезпечується наповнення бюджету і стабільне процвітання. А завдяки економному використанню коштів зменшуються бюджетні видатки.

Відтак в Україні потрібно приділяти максимальну увагу формуванню з "населення" як на громадському, так і на державному рівні, територіальних громад як об'єднань свідомих платників податків та вихованню активних представників таких громад. Для ефективного впливу на масову свідомість у цьому напрямку необхідно широко залучати насамперед засоби масової інформації та освітні заклади різного рівня. Адже часто маємо справді парадоксальні ситуації: учні знають історію всієї України, однак не знають історії рідного міста чи села.

Україні важливе значення для зміцнення територіальних громад і подальшого розвитку місцевого самоврядування має якомога ширше залучення громадян до участі в процесі прийняття рішень з питань місцевого значення. Право громадян на участь у місцевому самоврядуванні за ознакою належності до відповідних територіальних громад обумовлене окремою статтею 3 закону "Про місцеве самоврядування в Україні". Однак закон цей має ряд недоліків та прорахунків, тому скажімо, в статті, котра визначає основні принципи місцевого самоврядування, не передбачено принципу відкритості органів місцевого самоврядування для громадян. Та й інші положення цього закону не створюють достатньо сприятливих умов для активного залучення громадян до участі в місцевому самоврядуванні.

Справді, місцевий голова раз на рік має звітувати перед громадою на відкритій зустрічі з нею. Однак представники громади перебувають на таких зустрічах не в ролі господарів, а в ролі запрошених. Голова веде також регулярний особистий прийом громадян, однак потрапити на таку зустріч досить непросто, а іноді й узагалі неможливо. Варто також зробити доступним для населення слухання сесій міських рад — адже пересічні громадяни мали б цікавитися не тільки дебатами у Верховній Раді, але й у власній місцевій, котра приймає

постанови, що безпосередньо впливають на їхнє життя. Тому сесії місцевих рад, а також засідання виконавчих органів місцевого самоврядування мусять бути завжди відкритими як для мешканців відповідної території, так і для представників засобів масової інформації, і це не повинно потребувати спеціального дозволу.

На жаль, доводиться визнати, що місцева рада, як правило, виступає для мешканців малодоступною установою або й неприступною фортецею. Щоб наблизити її до виборців, ширше залучити членів громади до участі в здійсненні місцевого самоврядування, корисно застосовувати досвід країн розвинутої демократії. Скажімо, важливо, аби громадяни знали місцевих лідерів, їхні позиції, принципи і свідомо голосували на місцевих виборах за того кандидата, котрий найбільше відповідає їхнім інтересам, а не за того, хто більше платить. Обрані депутати також повинні відчувати власну відповідальність за результати роботи і загальний стан справ, а отже, повинні звітуватися перед громадою щодо результатів своєї роботи.

Корисно було б якомога ширше запроваджувати передбачену законодавством практику громадських слухань щодо проектів планів соціально-економічного розвитку території та місцевого бюджету на наступний рік, а також інших найзначніших проектів перед їх винесенням на затвердження сесії ради. Важливо також передбачити саме в законі право членів територіальної громади на ознайомлення з будь-якими документами, прийнятими радою та її постійними комісіями, виконкомом і його комісіями, з розпорядженнями голови, з розподілом обов'язків між посадовими особами виконкому, з установленим порядком розгляду тих чи інших питань. Тоді, скажімо, кожен, хто стоїть у черзі на отримання комунального житла, зможе мати доступ до інформації про всі випадки надання житла за той чи інший період, а підприємець буде поінформований про умови, на яких надавалися в оренду такі ж чи інші офіси іншим підприємцям. Сьогодні, на жаль, з такими документами не скрізь дають можливість ознайомитися навіть і депутатам. Треба сказати, що секретність у таких питаннях вигідна лише тим посадовцям, які схильні до хабарництва та інших зловживань, оскільки гласність значно зужує їхні можливості збиткуватися з громадян.

Концепцією адміністративної реформи України передбачене активніше залучення громадян до участі в місцевому самоврядуванні. Мається на увазі "впровадження на основі статутів територіальних громад нових форм участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, які б стимулювали розвиток місцевої демократії", а також "практичне впровадження механізмів дієвого контролю територіальної громади за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування та органів самоорганізації населення".

Запровадження таких заходів сприяло б швидшому формуванню в Україні справжніх територіальних громад як суб'єктів місцевого самоврядування, підвищенню ефективності цього інституту публічної влади в забезпеченні якості життя громадян.

8. Що гальмує розвиток громадянського суспільства в Україні?

Давати визначення громадянському суспільству так само важко, як і будь-якому іншому суспільному явищу, що перебуває в стані розвитку, однак наша тема вимагає принаймні спрощеної дефініції. Отже, розвиток громадянського суспільства можна визначити як процес створення таких суспільних умов, за яких будь-який громадянин, група чи прошарок населення могли б вільно розвиватися, не створюючи за цього перешкод для розвитку інших громадян, груп чи соціальних прошарків. Громадянське суспільство — це система координат, де всі питання вирішуються консенсусом і де навіть найслабший голос буде почуто і враховано при прийнятті рішення. Розвинуте громадянське суспільство — це суспільство із сильними партіями та громадськими організаціями, незалежними судами і пресою,

виборними чиновниками і контролем за їх діяльністю, прозорими фінансами і сприятливим бізнес-середовищем.

Аналізувати розвиток громадянського суспільства в Україні надзвичайно складно ще й тому, що створення підвалин такого суспільства збігається в часі з процесом державного будівництва. І Польща, й Угорщина на момент звільнення від пут соціалізму мали всі атрибути державності, тоді як Україні довелося витратити роки на дискусії про державний прапор, мову, статус територій тощо. Недарма ж деякі дисиденти і демократи на початку 1990-х років відверто визнавали, що готові поступитися деякими громадськими свободами заради зміцнення української державності.

Після десяти років незалежності, напередодні четвертих парламентських виборів, у демократів наступило "протверезіння". Знявши рожеві окуляри періоду боротьби за незалежність, вони побачили іншу країну — і це був не рай під жовто-блакитними прапорами, а країна, де вбивають журналістів, де люди роками сидять у камерах попереднього ув'язнення без суду і слідства, де більшість чиновників призначаються, а не вибираються, і таке інше.

Десять років незалежності — це період, коли треба зупинитися, щоб проаналізувати зроблені помилки і подумати, чому розвиток громадянського суспільства в Україні так часто нагадує броунівський рух, чому ми так само далеко від омріяного раю, як і десять років тому. Інстинктивно здогадуєшся, що вина за відсутність прогресу лежить не тільки й не стільки на політиках, скільки на громадянах, які їх обирали.

Згадаємо, що Україна в своїх сучасних кордонах існує лише з 1954 року. Нинішні складові її території свого часу належали до дуже несхожих державних утворень, тому не слід дивуватися, що українці й досі не можуть знайти порозуміння між собою, в якому ж напрямку їм рухатись. Історична колізія, що поєднала в одних політичних кордонах галичан із донеччанами, нагадує співжиття на комунальній кухні, де всі терплять один одного лише через те, що більше нема куди подітися. **Брак спільних цінностей** у громадян перетворює політику і громадське життя на відому байку про лебедя, рака й щуку, які намагаються зсунути хуру з місця, рухаючись у різних напрямках. Звідси йде й "багатовекторність" української зовнішньої політики, і нескінченні дискусії навколо питань політики внутрішньої.

Із 48 останніх років спільного життя Західної і Східної України 37 припадає на радянський період, коли саме поняття громадянського суспільства вважалося за буржуазну пропаганду. Лише представники старшого покоління в Західній Україні пам'ятають клубне життя до 17 вересня 1939 року. Цей **брак історичного досвіду** проявляється у виникненні у неурядових організацій таких щоденних проблем, як пошук фінансування, залучення добровольців, побудова коаліцій.

Кілька поколінь українців виростили в тисках радянської системи цінностей, яка вимагала лише точно виконувати цінні вказівки, надіслані з центру. Поняття самоорганізації і самоврядування було замінено повною профанацією громадської активності, яка набула вигляду народних дружин, суботників, асоціацій "трезвенників" тощо. У людей відбили ініціативу, тож повернути їм віру в те, що їхня активна позиція може спричинитися до реальних змін, надзвичайно важко. **Брак громадської ініціативи** — ще одна причина, що гальмує розвиток громадянського суспільства в Україні.

Воднораз брак громадської ініціативи є наслідком усталеної у громадян фобії до участі в будь-яких масових заходах. Джерело тут те ж саме: безкінечні партійні та громадські збори радянського періоду. Саме тому активісти українських громадських організацій інколи нагадують декабристів — так далеко стоять вони від "народу".

Відносно пасивність українців у громадському житті можна пояснити й необхідністю боротьби за виживання. Після десяти років економічного спаду в Україні нарешті почалося

зростання ВВП, що, однак, іще реально не позначилося на життєвому рівні середньостатистичного українського громадянина. Тож українці переймаються переважно проблемами економічного самовиживання, а не участі в громадському житті. Більшість із нас не може собі дозволити "розкіш" передплачувати газети чи платити за доступ до Інтернету. Єдине джерело новин — телебачення.

Здавалося б, влада мусить усіляко підтримувати розвиток громадянського суспільства в Україні. Так, якщо це влада легітимна, тобто законно обрана. Повідомлення про масові порушення пропрезидентськими партіями виборчого законодавства на виборах 2002 року ставлять під серйозний сумнів їх результати, а отже, й легітимність державної еліти.

Така еліта чинить спротив розвитку громадянського суспільства в Україні, який проявляється у двох площинах: у гальмуванні прийняття нового законодавства про громадські організації та в поверненні до фразеології часів холодної війни⁵.

Відсутність сучасного законодавства про громадські організації унеможливує продаж послуг українських громадських організацій, навіть якщо прибуток від цього використовується на програмні цілі. Саме тому в Україні важко уявити існування таких організацій, як Фонд розвитку місцевого самоврядування (FRDL, Польща) або американська організація "Люди доброї волі" ("Goodwill"). Прибуток польського фонду, зареєстрованого як фундація згідно із законом Польщі про фундації, забезпечується надходженнями від двох джерел: грантів, отриманих на виконання певних проектів, і прибутків від власної господарської діяльності. Члени американської організації збирають у населення старі речі і продають їх за безцінь, а отримані кошти витрачають на допомогу бідним і на покриття власних адміністративних витрат.

Українські неурядові організації у своїй більшості позбавлені таких можливостей, тому в своїй діяльності покладаються, як правило, на доброту західних спонсорів. Західне фінансування має позитивні і негативні сторони. З одного боку, гранти забезпечують громадським організаціям незалежність від української влади. З іншого ж боку, західне фінансування надає владі можливість звинувачувати невгодну неурядову організацію в потуранні інтересам чужої держави.

Масова еміграція за кордон фахівців, або "відтік мозків", — іще одне гальмо на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні. За десять років незалежності населення країни зменшилося майже на 2,5 мільйона осіб. Серед основних причин цього — різке скорочення тривалості життя та масова еміграція.

За інформацією канадського професора Всеволода Ісаїва, з 1991-го до 2001 року з України до Канади емігрувало приблизно 20 тисяч осіб, до Сполучених Штатів Америки — щонайменше 100 тисяч⁶. Середній вік емігрантів, за даними того ж джерела, становив 35,4 року. Припускаємо, що принаймні 50% студентів, які отримують вищу освіту в західних закладах, до України не повертаються.

Хоч американська допомога у вигляді мільйонних грантів USAID і відіграє позитивну роль у реформуванні певних ланок політичної і соціальної системи України, це аж ніяк не сприяє формуванню української "неурядової еліти". Гранти USAID, як правило, виграють великі американські консалтингові групи, так звані "beltway bandits" ("бандити з великої дороги"). Сьогодні вони реформують громадянське суспільство в Україні, а завтра грант закінчиться — тож вони переїдуть реформувати сільське господарство в Південній Африці.

Відкриті конкурси USAID на проекти реформування певних сфер суспільного життя в Україні важко навіть назвати конкурсами: адже українські організації беруть у них участь тільки як допоміжний ресурс для американських консалтингових фірм. Українським організаціям бракує грошей для підготовки проекту; вони слабо ознайомлені з правилами та вимогами USAID і, звісно ж, не мають у Вашингтоні власних лобістів, здатних пролобіювати

проект у головному штабі USAID.

За американським законодавством, керувати проектами USAID можуть тільки громадяни США, що позбавляє українців можливості дорости до рівня керівника такої організації. Колосальна різниця в зарплаті між американським і українським персоналом підриває довіру до багатьох американців, котрі працюють у допомогівих організаціях, сіючи сумніви щодо їхньої справжньої мети. Американська допомога повинна бути допомогою українцям і Україні, а не допомогою в працевлаштуванні для американських же громадян, вона повинна бути зорієнтована на проекти, запропоновані самими українцями.

Дедалі важливішим у ролі "локомотива розвитку громадянського суспільства" в Україні стає Інтернет, де зустрічаються, обмінюються думками й об'єднуються розрізнені громадські сили. У грудні 2001 року загальний трафік медійних інтернет-проектів склав, як мінімум, 1,1 млн. хостів та 4,4 млн. хітів⁷. У січні 2002 року ці показники зросли і, за мінімальними оцінками, становили 1,3 млн. хостів і 5,2 млн. хітів.

Нерозуміння правлячою елітою сили мережі сприяло виникненню і зміцненню віртуальної опозиції, якої фізично начебто й нема, проте яка справляє дедалі більший вплив на державний апарат.

Інтернет вирішує багато проблем, пов'язаних із щоденною діяльністю громадських організацій. По-перше, "всесвітня павутина" знімає проблему спілкування та налагодження нових контактів. Тепер зовсім не обов'язково їхати до Києва, щоб дізнатися про нові гранти або можливості стажування. Багато подібної інформації вже є в Інтернеті. По-друге, користування електронною поштою суттєво знижує витрати на такі щоденні речі, як телефон і пошта.

На жаль, **обмежена кількість комп'ютерів в Україні** й погані телефонні лінії гальмують зростання кількості користувачів Інтернету, а отже, й розширення кола поінформованих громадян. За деякими даними, кількість комп'ютерів в Україні сягає не більше 1,7 мільйона.

Дискусії на тему громадянського суспільства в Україні лише розпочалася. Його подальша доля залежатиме від того, наскільки швидко українці зможуть подолати ці перепони.

* * *

Підбиваючи підсумки щодо особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні, варто окреслити деякі його здобутки та перспективи.

- Громадянське суспільство в Україні існує, однак воно в будь-який момент може опинитися під серйозною загрозою стагнації, і навіть після виборів—2002. На даний момент усі інституції громадянського суспільства в Україні задіяні лише на 50 відсотків, хоча за умови подальшого розширення співпраці громадянського суспільства і влади можна сподіватися на прогрес у цій сфері.
- Найбільш кризовими ділянками громадянського суспільства в Україні залишаються нині незалежна преса і виборчий процес, демократичність якого ставиться під сумнів, а також місцеве самоврядування. На жаль, сьогодні громадянське суспільство в Україні ще не здатне впливати на перебіг політичних та ряду інших подій у державі через домінування і тиск владних структур.
- До здобутків у царині розбудови громадянського суспільства можна зарахувати зростання мережі неурядових організацій, громадських об'єднань та інших позадержавних груп, котрі на сьогоднішній день провели колосальну соціальну роботу і сприяють економічно-політичній освіті громадян, активізують їх участь у суспільному житті.
- Важливо, аби нові неурядові організації виникали максимально поза сферою державної та іноземної залежності, адже саме вони ставатимуть індикаторами

розвинутого громадянського суспільства в Україні.

- Слід відзначити продуктивність та високу якість допомоги з боку міжнародних структур, фондів і програм, котрі сприяють розвитку демократичних інституцій ГС у нашій державі.

Основні рекомендації щодо покращення стану громадянського суспільства можуть включати:

- поширення знань про громадянське суспільство та організації, що його представляють;
- популяризацію організацій громадянського суспільства серед молоді, висвітлення позитивних сторін їх діяльності;
- залучення широких верств молоді до участі в роботі організацій громадянського суспільства через волонтерство, участь в акціях, семінарах і т. ін.;
- підвищення рівня фінансової життєздатності організацій третього сектора;
- розробку дієвих механізмів співпраці організацій громадянського суспільства і державних органів.

Хочеться вірити, що громадянське суспільство в Україні буде вдосконалюватися не лише шляхом співпраці з державою, що, як зрозуміло, обов'язково, але також завдяки участі кожного свідомого громадянина в демократичних процесах, оскільки громадянське суспільство повинне вирости знизу. Для цього кожна автономна особистість мусить навчитися дбати про забезпечення власних фундаментальних прав і свобод, а також урахувати і національні інтереси держави: таким має бути кредо кожного прихильника розбудови громадянського суспільства в Україні.

⁵ Про останні висловлювання на адресу неурядових організацій таких шановних діячів, як Литвин, Бойко, Погребинський див.: www.pravda.com.ua

⁶ Makuch, Andrij. Sociologists examines latest wave of Ukrainian immigration to Canada // The Ukrainian Weekly. March 10, 2002.

⁷Брамс О. Який наклад в UANET'у // www.pravda.com.ua, 6 лютого 2002 р.